

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 2

ЖЕНАТА ВЪВ ВЛАСТОВИТЕ СТРУКТУРИ НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Румяна Комсалова

THE WOMAN IN POWER STRUCTURES OF THE SECOND BULGARIAN EMPIRE

Rumiyana Komsalova

Abstract: The Bulgarian aristocratic woman is a part of the aristocratic elite. This is determined primarily by her origin, but in some cases the aristocratic status can also be acquired through marriage with a representative of the aristocratic class. Undoubtedly greater role for the realization in the public life have the ruler's wives and relatives. This trend is clearly outlined in the Second Bulgarian Empire, when the noble woman manifests herself in power not only by her titles and insignia, but as an effective factor in government. Of course, this largely depends on the particular political situation in the country, the behavior of her husband or that one of the influential relatives, and last but not least, on her personal qualities and ambitions.

Her role in the public domain can be systemized in several ways: first, through her direct participation in the management of the Bulgarian State and not to be underestimated her role of the “gray cardinal”; Secondly, in her capacity as a kind of “tool” to regulate interstate relations and thirdly, her position as a “foreign”, as a ruler in another country and the influence applied on the politics of this country towards the Bulgarian State.

Key words: Second Bulgarian Empire, the Woman in Power Structures, rulers' marriages.

Ролята на жената във властовите структури е свързана, от една страна, с конструкцията, че двата пола са неравни и взаимно допълващи се и в този смисъл са взаимно зависими, а от друга – с концепциите за властта през отделните исторически епохи. В съвременните исторически изследвания все повече се лансира тезата за по-широкото разбиране на „политическото“. Акцентира се на различието между притежанието, от една страна, на легитимната политическа власт, на формално признатите авторитети, които имат правото да вземат решения, задължителни за другите, и паралелно с това възможността да оказват неформално влияние и да въздействат върху обществото за постигане на своите цели. В този контекст особено актуални са изследванията за възможностите и способностите на жените, лишени в продължение на много векове от достъп до органите на властта, да оказват косвено влияние върху вземането на решения и в условията на патриархалното общество [Репина, Л. 2012, с. 27 – 30].

Разсъждавайки върху статуса и действителната роля на жената в Средновековното общество, Джон Феранди пише, че „при ограничените възможности да се разпоредят на практика със своя или чуждия живот жените и в средновековната литература и в реалния живот все пак са намирали различни начини да осъществят такава власт, манипулирайки хората и ситуацията“. Стенли Чонаки на свой ред използва метафората „властта на любовта“, а Гизела Бок допълва, че жените имат своя собствена власт, която често има неформален характер и се изразява както чрез участие в системата на мъжката власт, така и чрез властта над мъжете или над другите жени [Бок, Г. 2000, с. 307].

Макар и рядко, притежавайки формален авторитет, жените на практика са разполагали с ефективни канали за неформално влияние: чрез уреждането на бракове установявали нови семейни връзки; обменяйки информация и разпространявайки слухове, са формирали или най-малкото са повлиявали на

общественото мнение; оказвайки покровителство, са помагали или препятствали на мъжете в политическата им кариера и т.н.

Ролята на жената се предопределя от представата за нейния произход и свързаната с християнството идея за примата на мъжа над жената, която доминира през цялото Средновековие. Но паралелно с това ролята на жената придобива и друг оттенък. Още от Константин Велики се утвърждава почетното положение на съпругата и майката на императора, а историята на Империята изобилства с редица примери, когато със съдбините ѝ са се разпореждали жените.

Най-ярка представа за социално-правното положение на българката през Средновековието дават законодателните паметници. Един от важните проблеми, третиран в юридическата материя, е за възрастовата граница на жената, т.е. преходът от детство към моминство [**Христовулова, М.** 1979]. Постепенно църквата обсебва брачната материя и поставя определени условия за сключване на брак, като наличието на определена възраст, кръвно и духовно родство, различия във възрастта, броят на вдовствата и др. [**Патриарх Евтимий, Съчинения...**; **Христовулова, М.** 1982].

На практика владетелските фамилии, за които бракът се подчинява преди всичко на политическите цели, често пренебрегват и нарушават както светските закони, така и църковните канони.

С християнизацията България става част от „семейството на християнските народи” и това премахва пречките за сродяване с християнските династии. Регламентирането на междудържавните отношения предполага сключването на договори, като в редица случаи към тях е прибавяна и специална клауза, уреждаща съответния династичен брак. Така този брак бил не само гаранция за спазване на мира и получаване на определена придобивка, но и възможност за известно политическо влияние в съответната страна.

Най-голям е броят на династични бракове на български аристократки с представители на управляващите византийска и сръбска династии. В два от тях целта на българските владетели е да придобият властови позиции в Константинопол. В първия случай цар Симеон се стреми чрез династичния годещ между дъщеря си и малолетния византийски император Константин VII Багренородни да стане негов регент-съимператор и така да осъществи имперската си идея, а във втория – чрез годеща на дъщеря си Елена за малолетния латински император Балдуин II цар Иван Асен II да заеме същата позиция, но по отношение на Латинската империя. За добро или зло това се оказва една химера, която поражда множество митове и различни интерпретации. Наистина изворите съдържат данни за няколко български аристократки, които стават императрици в Константинопол, но те не провеждат пробългарска политика, а консумират властта в качеството на „чужди” владетелки.

От периода на Втората българска държава императрица в Константинопол е Кераца Мария, дъщерята на цар Иван Александър от брака му с Теодора II. Целта на този династичен брак [**Петров, П., Гюзелев, В.** 1978, с. 169], сключен през 1355 г. между двете невръстни деца – Кераца Мария и Андроник IV, син на византийския император Йоан V Палеолог, е като гаранция за общите действия на двете страни срещу турската опасност, но на практика не води до резултати в тази насока.

Още една българка става Константинополска императрица, но като съпруга на латинския император Анри. Бракът е част от мирния договор на цар Борил с Латинската империя, в чието лице българският владетел се стреми да намери силен съюзник в сложната балканска ситуация. Присъствието на българката в Константинопол е свързано с разпространилия се слух за предполагаемото ѝ участие в отравянето на император Анри през 1216 г. След смъртта на нейния съпруг не е известна понататъшната съдба на „латинската императрица” [**Петров, П., Гюзелев, В.** 1978, с. 92 – 93].

Поредният династичен брак на българска принцеса е през 1234 г., и е като гаранция за споразумението между баща ѝ – българският цар Иван Асен II, и никейският император Йоан III Дука Ватаци. Но явно чувствата ѝ са били последното нещо, от което се е ръководел баща ѝ, защото с промяната на неговата политика Елена е трябвало отново да бъде сгодена за „предишния” си годеник – латинския император Балдуин II. Изворите отбелязват, че малката Елена много страдала за Теодор II Ласкарис и особено за майка му, и като че ли съдбата била на нейна страна, защото политическите ходове на баща ѝ скоро наложили връщането ѝ в Никея. Превратностите в житейския път на Елена са най-ярката илюстрация за ролята на българските принцеси като „средство” за провеждане на определена външна политика, при което личните чувства нямат никакво значение.

Чрез поредица от династични бракове се регулират и отношенията със Сърбия по позната формула за налагане на политическо влияние или за заздравяване на постигнатия мир. От първия тип е бракът на неизвестна по име дъщеря на Иван Асен II за сръбския крал Стефан Владислав през 1234 г., а от втория – браковете на дъщерята на Георги I Тертер, Анна, за крал Стефан Милутин; Смилецовата

дъщеря Теодора за крал Стефан Дечански и на Елена, сестрата на Иван Александър, за крал Стефан Душан. От посочените сръбски владетелки най-активна роля има Елена. Тя успява да наложи своето присъствие в сръбския политически живот и дори да диктува в определени моменти насоката на сръбската външна политика. Елена поддържала тесни контакти със своя брат, българския цар Иван Александър, но на практика провеждала просръбска и по същество антибългарска политика.

Историческите извори свидетелстват и за други династични бракове на български принцеси със съседни християнски владетели. Те са преди всичко като част от мирно споразумение, т.е. един вид гаранция за неговото спазване, или пък придружават сключения важен политически съюз. Такъв характер има бракът на Мария (Белослава), дъщерята на Иван Асен II, за брата на епирския деспот Теодор Комнин – Мануил; такъв е замисълът на годеежа на Борилова дъщеря за унгарския престолонаследник Бела (IV), който не прераства в брак поради динамично развиващата се политическа ситуация; женитбата на Доротея, дъщерята на видинския цар Иван Страцимир, за босненския крал Твърдко и редица други.

Наред с династичните бракове, сключвани с християнските ни съседи, има и такива, когато за да се предпази страната от нашествия и опустошения, български принцеси са ставали съпруги на „друговерци”. Така например Елена – дъщерята на цар Георги I Тертер, е дадена за жена на Чака, син на владетеля на Златната орда – хан Ногай, за да се гарантира спокойствието между двете страни. Към този тип трябва да отнесем и печално известния брак на Кера Тамара, дъщерята на Иван Александър, изпратена от своя царстващ брат Иван Шишман в харема на османския владетел Мурад I. За нея в изворите не случайно е отбелязано, че тя става залог за мира между българи и турци, т.е. „съпруга на великия амир Амурат, която му бе отдадена заради българския род...” [Петров, П., Гюзелев, В. 1978, с. 297]. За съжаление, този брак не предотвратява османската инвазия, нито пък Кера Тамара е могла да я отклони.

Друг аспект на участие на българската аристократка в публичното пространство е в ролята ѝ на **българска владетелка**. Владетелската съпруга се нарича в българските паметници „благочестива царица”. Така например в Синодика на Българската църква се отправят славословия към редица български царици, а в Помениците те са поставяни редом до своите царстващи съпрузи. В редица домашни паметници, дело преди всичко на църковни дейци, се акцентира на благочестието на владетелките и на тяхната ктиторска и богоугодна дейност. Така например Иван Асен II посреща мощите на св. Петка заедно със „своята майка царица Елена, със своята царица Ана” [Петров, П., Гюзелев, В. 1978, с. 438], а в една от месемврийските грамоти на Иван Александър пък се съобщава, че манастирът „Св. Никола” е построен из основи от преблажената Севина, баба на моето царство” [Дуйчев, И. 1943, с. 145].

Името на царицата присъства и във възхвалите към владетеля. В Песнивеца от 1337 г. се отправя и пожеланието до цар Иван Александър да се „радва с благочестивата си съпруга – царица Теодора (I)” [Дуйчев, И. 1943, с. 71], а в Лондонското четвроевангелие от 1356 г. се сочи, че царят владее скиптъра на българското и гръцкото царство „заедно със своята благоверна, боговенчана и новопросветена царица госпожа Теодора (II)...” [Дуйчев, И. 1943, с. 152].

За някои от българските царици има данни, че активно са участвали в политическия живот на Второто българско царство и в този смисъл са надхвърлили ролята на „съпруга”, „майка” и фигурант в сложния дворцов церемониал. Външни белези на тази реална по същество публична власт са изобразяването ѝ на монети, титулатурата ѝ, специалното облекло, и преди всичко царската корона, правото ѝ да бъде ктиторка и дарителка, както и възможността чрез брак с нея да се легитимира властта на новия владетел и т.н.

Като следствие от тази реална власт на царицата в периода на Втората българска държава се налага практиката да бъдат изпращани в манастир майките на встъпващите във властта пълнолетни царе, а същата участ имали и бившите съпруги, изоставяни най-често по политически съображения, но не липсват и примери на „любовни увлечения”. Затова има и много ексцарици станали монахини.

От запазените извори имаме данни за около 20 царици от Второто българско царство. Интересен е въпросът за техният **етнически произход**. Шест от българските царици са **ромейски** принцеси, от които четири са етнически гъркини – Ирина Комнина (третата съпруга на цар Иван Асен II), Мария Палеологина-Кантакузина (омъжена първо за Константин Асен, а по-късно тя се жени за Ивайло), Ирина Палеологина (съпруга на Йоан Асен III), „Смилцена” Палеологина (жена на цар Смилец); една е от смесен армено-гръцки произход, Теодора Палеологина (жена на Теодор Светослав и впоследствие на Михаил III Шишман) и една – от българо-гръцки, Ирина Ласкарина (съпруга на цар Константин

Тих). На второ място по численост от българските царици са **българките** – пет на брой. Това са: Елена, жената на Асен I (въпреки че напоследък се отстоява тезата за нейния сръбски произход) [Петров, П. 1985, с. 142 – 143]; Мария, жената на Мицо Асен (дъщеря на Иван Асен II от брака му с Ирина Комнина и в този смисъл има смесен българо-гръцки произход); двете съпруги на цар Георги I Тертер – Мария и Кера-Мария (дъщерята на Мицо Асен) и Мария, съпругата на цар Иван Шишман. Наред с тях има и две (или три, ако приемем, че Елена е дъщеря на сръбския велик жупан Стефан Неманя) **сръбски** принцеса – Анна-Неда, първата съпруга на цар Михаил III Шишман и също първата жена (Анна / Неда / Доминика) [Мавро Орбини, Царството на славяните..., с. 128; Ников, П. 1922, с. 91] на цар Иван Шишман; две **влахини** – Теодора (I), първата жена на цар Иван Александър и Анна, съпругата на видинския цар Иван Страцимир; една **унгарка** – царица Анна-Мария, втората съпруга на Иван Асен II; една **куманка**, т.нар. „Скитка” в изворите и съпруга на цар Калоян, а впоследствие и на племенника му Борил [ГИБИ, VIII, с. 156]; една **еврейка**, която при православното си кръщение получава името Теодора (II), втората съпруга на цар Иван Александър; една **предполагаема рускиня**, вероятно първата съпруга на цар Иван Асен II, която е замонашена под името Анна; и една **с руско-унгарски** произход – Мария, съпруга на цар Михаил II Асен, а след смъртта му – за няколко месеца съпруга и на братовчед му Калиман II (или Коломан II). Известно изключение от аристократичния произход на българските царици прави първата съпруга на цар Теодор Светослав – Ефросина [Петров, П., Гюзелев, В. 1978, с. 124], вероятно гъркиня от полуостров Крим, като този брак е свързан не толкова с политически, колкото с финансови цели.

В периода на Втората българска държава още повече нараства ролята на българската владетелка. Това се отнася най-вече до легитимирането на владетелската титла чрез женитба за „действащата” българска царица или за Асеновка, което става особено необходимо след прекратяване на династията на Асеновци по пряка мъжка линия с убийствата през 1256 – 1257 г. Наред с това, редица български царици са успявали по един или друг начин не само да се кичат с инсигниите на владетелки, но и реално да упражняват политическата власт. Сред тях особено се открояват както двете царици-вдовици, „епиротката” Ирина Комнина и т.нар. Смилцена, така и двете последователни съпруги на цар Константин Тих Асен – Ирина и Мария. Застанали на българския престол и четирите, всяка според своите разбирания, интереси и възможности са действали именно като български царици и в този смисъл можем да ги характеризираме като „българизирани” аристократки [Комсалова, Р. 2004, с. 58].

Ролята на всяка една от тях е резултат от конкретното стечение на обстоятелствата, което позволява тези царици да се разпореждат с властовите механизми и да участват при провеждането на българската външна политика, а в определени ситуации и да я диктуват. Ролята на Ирина Комнина в политическия живот на България нараства, когато след смъртта на съпруга си, цар Иван Асен II, тя става последователно регент на малолетния му син Коломан I (Калиман I) Асен от първия му брак, и на Михаил II Асен, син от техния брак. Царицата била обвинена, че е организирала отравянето на Коломан за да разчисти престола за сина си Михаил, и затова отстраняването на Коломан I Асен и възцаряването на Михаил II Асен може да се разглежда като държавен преврат, организиран от царица Ирина [ГИБИ, VIII, с. 172; Лазаров, И. 1984, с. 12 – 19].

Вероятно българският политически елит е нямал особено доверие на царицата и е таял съмнения, че водената от нея политика е в интерес на българската страна. Така можем да си обясним причините за отстраняването ѝ от регентството. Не е известно точно кога царица Ирина се замонашва, но домашните извори я споменават като „Ксения монахиня”, без задължителната титла „царица” [Петров, П., Гюзелев, В. 1978, с. 296]. Това навежда на мисълта, че още тогава е оценена ролята ѝ в българската външна политика – много дейна и амбициозна владетелка, но изхождаща преди всичко от своите корисни и лични интереси, а не толкова като защитница на българската кауза.

Втората от тях, Ирина Ласкарина, става българска царица през 1257 г., когато издигнатият от българските аристократи за цар, Константин Тих, болярин от Скопие, чрез брака си с нея се сродява с Асеновата династия и така легитимира правото си да заеме Търновския престол. Самата Ирина е внучка на Иван Асен II, но династичният брак е по-скоро за урегулиране на отношенията с Никея, страната, където е родена и израснала новата българска царица. За това свидетелства и предварителното условие, поставено от Никейска страна при подготовката на брака. Георги Акрополит съобщава, че българският цар Константин трябвало да дели властта с Ирина [ГИБИ, VIII, с. 204 – 205]. Фактът, че политиката на България става подвластна на желанията на царицата, се подкрепя и от свидетелството на Георги Пахимер, който отбелязва, че пратениците на други страни „отивали при царя на българите или по-скоро при съпругата му” [ГИБИ, X, с. 158].

Появата на новата българска царица – Мария, става след смъртта на Ирина. Към българския цар е отправено предложението да се ожени за племенницата на императора – Мария [ГИБИ, X, с. 163]. Михаил VIII Палеолог се надявал чрез този брак да диктува българската политика. Но нещата се развили съвсем не според неговия замисъл. Съвременниците ѝ я характеризират като властна, амбициозна, неумолима към враговете си и когато се налагало, без колебание прибегвала до интригата и коварството, за да постигне набеязаната цел. Според някои изследователи [Андреев, Й. 1979] болният Константин Асен дори ѝ позволява да поеме цялостното управление на страната и тя се впуска в политиката с по-голяма жар в сравнение с предшественичката ѝ Ирина Ласкарина. Последните от активната намеса на Мария в българската политика са оценени с голяма доза негативизъм още от Георги Пахимер, който отбелязва, че „след това се случиха не малко неприятности” [ГИБИ, X, с. 164]. Вероятно авторът визира преди всичко положението на Византия и усложнената обстановка в резултат на предприетите действия от страна на българската царица. И действително Мария разгръща активна дипломатическа дейност [Златарски, В. 1972, с. 548; Павлов, П. 1989, с. 15 – 24].

Царицата поела и цялата тежест на вътрешното управление. Нейната основна мисия била да обезпечи короната за сина си Михаил и отначало тя убедила своя царстващ съпруг да го обяви за „багренороден”, а малко по-късно (1276 г.) и за съвладетел. Георги Пахимер отбелязва, че тя го възпитавала и гледала по царски и на тържествените приветствия поставяла сина си преди царстващия му баща [ГИБИ, X, с. 170]. Освен това авторът описва как тя успяла да неутрализира претенциите на деспот Яков Светослав, женен за внучка на Иван Асен II, като привидно го осиновила [Иречек, К. 1999, с. 287]. Нататък историята е известна: в резултат на „майчините грижи” деспотът починал, вероятно отровен по заповед на царицата.

Нов проблем възникнал с въстанието на Ивайло и смъртта на цар Константин Асен. За да запази правата на сина си, царицата сключва брак с „плебея”, като така му придава законност и легитимност на български владетел [Мутафчиев, П., Мутафчиева, В. 1998, с. 273].

В резултат от последвалите събития ексцарицата Мария и синът ѝ Михаил са отведени в Константинопол, където тя става, по думите на поета Мануил Фил, „приятна плячка на роднинско презрение”, но без да споделя съдбата на редица бивши владетелки – манастирската тишина, където да потърси опрощения за греховете си, а остава вярна на светския живот.

Енергичността, постоянството и изобретателността на Мария Палеологина са направили впечатление още на нейните съвременници, които с право я наричали „българската лъвица”. И струва ми се, че няма да е пресилено, ако я причислим към най-дейните жени от Българското средновековие.

Още една ромейка през същия XIII век се опитва да действа като българска царица, изхождайки преди всичко от интересите на Българската държава. Нейното име не е дошло до нас и тя е известна в изворите като „Смилцена”, буквално „жената на Смилец” [Ников, П. 1919 – 1920, с. 24]. Така за втори път в интервал на няколко десетилетия, принцеса от рода на Палеолозите е българска царица, а след смъртта на цар Смилец през 1298 г. управлението на страната е в нейните ръце. Преди това обаче е необходимо да обърнем внимание на все още спорния въпрос дали цар Смилец е имал мъжки наследник, или не, т.е. дали Смилцена е действала като регент на малолетния си син Иван Смилец или като „легитимна” царица [Ников, П. 1919 – 1920, с. 24; Златарски, В. 1930, с. 88]. Застанала начело на властта, тя се проявява като много дейна и енергична натура, добре ориентирана в подмолните политически борби. Затова не изглежда неочакван стремежът ѝ да създаде българо-сръбски съюз, който да неутрализира византийските намерения [Ангелов, П. 1979, с. 109; Нурдин, О. 1997]. Византийският дипломат Теодор Метохит, свидетел на тези преговори и участник във византийското пратеничество до крал Милутин, отбелязва по този повод, че Смилцена „се старае, както може да спечели за себе си женитбата, като унищожава клетвите и спогодбите с нас. Тя бездруго ту обещава, осигурява и възхвалява българското царство, на което тя е владетелка и което той непременно ще има чрез нея...” [Петров, П., В. Гюзелев. 1978, с. 130]. Идеята за обща българо-сръбска държава не е лишена от основание и представлява един сериозен дипломатически ход за запазване на българските позиции както в Македония, така и изобщо на Балканите [Ангелов, П. 1994, с. 184 – 187].

Активно в българската политика се намесила и първата съпруга на цар Михаил III Шишман, дъщерята на сръбския крал Стефан Милутин – Ана-Неда. Бракът е сключен през 1292 г. още докато Михаил Шишман е видински деспот, а през 1323 г. от деспотица тя става българска царица. Превратностите на съдбата и преди всичко политическите замисли на царстващия ѝ съпруг, я превръщат не само в ексъпруга и бивша царица, но и в „политическа емигрантка”. Но след смъртта на Михаил III Шишман през 1330 г. започва „звездният час” на Анна-Неда, която отново поема властта в Търново

може би като титулярка или като регентка на сина си Иван Стефан. Обаче българското болярство реагира остро и след детронинцията майка и син се приютили първо в Сърбия, а впоследствие в Дубровник. Според едно сведение от 1336 г. Анна-Неда се опитвала да влоши отношенията между Дубровник и България и отново да се върне на престола в Търново [Бурмов, А. 1968, с. 274; Петров, П. 1967, с. 96]. Предполага се, че до смъртта си през 1346 г. тя не се отказала от намерението да се възцари в Търново.

Други български царици, макар и да не са участвали активно в държавните дела, по модела на останалите балкански владетелки и аристократки се проявили като покровителки на книжнината и изкуството и като ревностни и благочестиви християнки чрез своята дарителска дейност. Изворите съдържат достатъчно данни за основани от тях манастири и щедри дарения за християнски храмове. Сред тях се отличава съпругата на видинския цар Иван Страцимир – Анна. В Приписката към Бдинския сборник се съобщава, че царица Анна е поръчител на тази книга, наречена „Сборник на светите и преподобни страсотърпими жени” и се изразява пожеланието тези светици да помагат на царя, царицата и техните чедра за утвърждаване на тяхното царство, за здравето на тялото и за спасението на душата. В сборника Анна е наречана „благоверната и светородна царица” [Дуйчев, И. 1943, с. 154].

В заключение може да се направят няколко извода. Безспорно по-голяма роля за реализация в общественния живот имат владетелските съпруги и родственички. Тази тенденция е по-ясно очертана във Второто българско царство, когато аристократката се изявява във властта не само чрез титли и инсигнии, но и като действителен фактор в управлението на държавата. Разбира се, това до голяма степен зависело както от конкретната политическа ситуация в страната и поведението на нейния съпруг или родственик, така и от личните ѝ качества и амбиции.

На второ място, българската аристократка е част от аристократичния елит. Това се предопределя преди всичко от нейния произход, но в някои случаи аристократичният статус може да се придобие чрез сключване на брак с представител на аристократичното съсловие.

Трето, ролята ѝ в публичното пространство може да се систематизира в **няколко направления**: *първо*, чрез прякото ѝ участие в управлението на българската държава или в не по-маловажната роля на „сив кардинал”; *второ*, в качеството ѝ на своеобразен „инструмент” за регламентиране на между-държавните отношения и *трето*, позицията ѝ на „чужда”, т.е. владетелка в друга държава и влиянието, което упражнява върху политиката на тази страна спрямо България.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори:

ГИБИ, т. VIII – Гръцки извори за българската история. Том VIII. София, 1971. [Gracki izvori za balgarskata istoriya. Tom VIII. Sofia, 1971.]

ГИБИ, т. X – Гръцки извори за българската история. Том X. София, 1980. [Gracki izvori za balgarskata istoriya. Tom X. Sofia, 1980.]

Дуйчев, И. 1943 – И. Дуйчев. Из старата българска книжнина. Т. II. София, 1943. [I. Duichev. Iz starata balgarska knizhnina. T. II. Sofia, 1943.]

Мавро Орбини, Царството на славяните... – Мавро Орбини. Царството на славяните. София, 1983. [Mavro Orbini. Tsarstvoto na slavyanite. Sofia, 1983.]

Патриарх Евтимий, Съчинения... – Патриарх Евтимий. Съчинения. София, 1990. [Patriarh Evtimii. Sachinenia. Sofia, 1990.]

Изследвания:

Ангелов, П. 1979 – П. Ангелов. Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Светослава и короля Стефана Милутина (1300 – 1321). – *Études balkaniques*, 1979, 4, 108 – 117. [P. Angelov. Bolgaro-serbskie politicheskie otnosheniya v gody pravleniya tsarya Feodora Svetoslava i korolya Stefana Milutina (1300 – 1321). – *Études balkaniques*, 1979, 4, 108 – 117.]

Ангелов, П. 1994 – П. Ангелов. Средновековната българска дипломатия. София, 1994. [P. Angelov. Sredno-vekovnata balgarska diplomatsiya. Sofia, 1994.]

Андреев, Й. 1979 – Й. Андреев. Отношенията между България и Неаполитанското кралство през втората половина на XIII в. – Исторически преглед, 1979, 4. [Y. Andreev. Otnosheniyata mezhdu Balgaria i Neapolitanskoto kralstvo prez vtorata polovina na XIII v. – Istoricheski pregled, 1979, 4.]

Бок, Г. 2000 – Г. Бок. История, история женщин, история полов. – В: Хрестоматия к курсу „Основы гендерных исследований”. Москва, 2000. [G. Bok. Istoriya, istoriya zhenshtin, istoriya polov. – V: Hrestomatiya k kursu „Osnovy gendernyh issledovaniy”. Moskva, 2000.]

Бурмов, А. 1968 – А. Бурмов. Съдбата на царица Ана и нейните синове. – В: Избрани произведения, I, 1968. [A. Burmov. Sadbata na tsaritsa Ana i neinite sinove. – V: Izbrani proizvedeniya, I, 1968.]

Златарски, В. 1972 – В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. III. София, 1972. [V. Zlatarski. Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. III. Sofia, 1972.]

Златарски, В. 1930 – В. Златарски. Балгаро-сръбските политически отношения в миналото. – Балгарска историческа библиотека, 2, 1930. [V. Zlatarski. Balgaro-srabskite politicheski otnoshenia v minaloto. – Balgarska istoricheska biblioteka, 2, 1930.]

Иречек, К. 1999. – К. Иречек. История на българите. София, 1999. [K. Irechek. Istoriya na balgarite. Sofia, 1999.]

Комсалова, Р. 2004 – Р. Комсалова. Ролята на българската аристократка в междубалканските отношения през Средновековието. – В: Черно море между Изтока и Запада. Митове, идеология, история. Десети юбилейни Понтийски четения. Варна, 2004. [R. Komsalova. Rolyata na balgarskata aristokratka v mezhdubalkanskite otnosheniya prez Srednovekovieto. – V: Chernomore mezhdu Iztoka i Zapada. Mitove, ideologiya, istoriya. Deseti yubileini Pontiiski cheteniya. Varna, 2004.]

Лазаров, И. 1984 – И. Лазаров. Управлението на Михаил II Асен и Ирина Комнина (1246 – 1256). – Векове, 1984, 2. [I. Lazarov. Upravlenieto na Mihail II Asen i Irina Komnina (1246 – 1256). – Vekove, 1984, 2.]

Мутафчиев, П., Мутафчиева, В. 1998. – П. Мутафчиев, В. Мутафчиева. История на българския народ. София, 1998. [P. Mutafchiev, V. Mutafchieva. Istoriya na balgarskiya narod. Sofia, 1998.]

Ников, П. 1919 – 1920 – П. Ников. Татаро-български отношения през средните векове с оглед на царуването на Смилец. – ГСУ ИФФ, XV – XVI, 1919 – 1920. [P. Nikov. Tataro-balgarski otnosheniya prez srednite vekove s ogleed na tsaruvaneto na Smiletsa. – GSU IFF, XV – XVI, 1919 – 1920.]

Ников, П. 1922 – П. Ников. История на Видинското княжество до 1323 г. – ГСУ ИФ, XVIII, 1922. [P. Nikov. Istoriya na Vidinskoto knyazhestvo do 1323 g. – GSU IF, XVIII, 1922.]

Нуждин, О. 1997 – О. Нуждин. Византийско-сербский мирный договор 1298 – 1299 г., причины, условия, последствия. – Византийский временник, 82, 1997. [O. Nuzhdin. Vizantiisko-serbskii mirny dogovor 1298 – 1299 g., prichiny, usloviya, posledstviya. – Vizantiiskii vremennik, 82, 1997.]

Павлов, П. 1989 – П. Павлов. България, Византия и мамелюкски Египет през 60-те – 70-те години на XIII в. – Исторически преглед, 1989, 3. [P. Pavlov. Bulgariya, Vizantiya i mameliuiski Egipet prez 60-te – 70-te godini na XIII v. – Istoricheski pregled, 1989, 3.]

Петров, П. 1967 – П. Петров. Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – Известия на Българското историческо дружество, XXV, 1967. [P. Petrov. Targovski vrazki mezhdu Bulgariya i Dubrovnik prez XIV v. – Izvestiya na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo, XXV, 1967.]

Петров, П. 1985 – П. Петров. Възстановяване на българската държава 1185 – 1197. София, 1985. [P. Petrov. Vazstanovyavane na balgarskata darzhava 1185 – 1197. Sofia, 1985.]

Петров, П., Гюзелев, В. 1978 – П. Петров, В. Гюзелев. Хрестоматия по история на България. Т. II. София, 1978. [P. Petrov, V. Giuzelev. Hristomatiya po istoriya na Bulgariya. T. II. Sofia, 1978.]

Репина, Л. 2012 – Л. Репина. „Приватное / публичное” и „власть женщин”. – В: „Женский фактор в истории”. Сборник статей и документов. Академия наук Молдовы и Молдовский Государственный университет. Chişinău, 2012. [L. Repina. „Privatnoe / publichnoe” i „vlast’ zhenshtin”. – V: „Zhenskii faktor v istorii”. Sbornik statei i dokumentov. Akademiya nauk Moldovy i Moldovskii Gosudarstvenyi universitet. Chişinău, 2012.]

Христодулова, М. 1979 – М. Христодулова. За социално-правното положение на детето в средновековната българска държава (XII – XIV в.). – В: Научни изследвания. ВТУ „Кирил и Методий”, 1979. [M. Hristodulova. Za sotsialno-pravnoto polozhenie na deteto v srednovekovnata balgarska darzhava (XII – XIV v.). – V: Nauchni izsledvaniya. VTU „Kiril i Metodii”, 1979.]

Христодулова, М. 1982 – М. Христодулова. Социално-етичните възгледи на патриарх Евтимий за жената и брака, отразени в посланието му до угровлахийския митрополит Антим. – В: Търновска книжовна школа. Т. II. Велико Търново, 1982. [M. Hristodulova. Sotsialno-etichnite vazgledi na patriarh Evtimii za zhenata i braka, otrazeni v poslanieto mu do ugrovlahiiskiya mitropolit Antim. – V: Tarnovska knizhovna shkola. T. II. Veliko Tarnovo, 1982.]